Щоб мене читачі не обвинуватили в нескромності, що я здумав писати про свою власну книгу, зразу тут кажу, що це я виконую їхнє ж замовлення — замовлення читачів. В безлічі листів, що я їх отримав з моменту виходу твору, про який маю розповідати, ще в скороченому вигляді під назвою "Звіролови", і до сьогодні, від людей усіх фахів і різного соціального стану та віку, й різних політичних переконань, починаючи від Президента УНР сл. пам. А. М. Лівицького і кінчаючи простими жінками-селянками, мене часто запитувано про те, як і коли я над цією книгою працював та який щасливий випадок спонукав мене її написати? І от мені прийшло тепер у голову, що справді варто про це розповісти і що я був нечемний по відношенню до читачів, коли і досі цього не зробив. Бо справді історія народження кожної книги дуже цікава і може бути навіть повчальною. А історія народження книги українського письменника-емігранта особливо. Надто ж може бути цікавою історією народження саме цієї книги.

Зразу ж оговорююсь, що я прекрасно знаю, що ця книга не шедевр. Але так само я прекрасно знаю, що вона досить популярна, читана людьми різних уподобань і рівня освіти та соціяльного стану, і здебільше всім припала до серця, а значить — вона виконувала і виконує свою функцію. А значить — вона є більш-менш письменницькою удачею. Але не в цім суть. А суть у тім, що в таких умовах, як писана ця книга, взагалі книги не пишуться.

Еспанський письменник Бласко Ібаньєс якось висловився, що справжній мистецький твір або родиться зразу, або ніколи не родиться. Але сумніваюся, щоб навіть такий письменник, такої колосальної працездатности і колосального оптимізму в таких умовах, як народилися "Тигролови", міг "зразу" щось взагалі написати, а не тільки "справжній мистецький твір". Але на цім місці мені хочеться пожартувати, беручи в основу слова Бласко Ібаньєса: якщо дійсно правда, що справжній мистецький твір родиться зразу, то значить "Тигролови" — таки справжній мистецький твір. Але це, звичайно, жарт. Я звик до своїх речей підходити скромніше і доказом цього є, що я не

зберіг і не зберігаю жодного рукопису, порозкидавши геть їх по всьому світі, погубив, повикидав, а то й просто попалив, як, прикладом, роман Люба (і то тільки тому, що розсердився на героїв цього роману, діячів партизанського резистансу, колишніх моїх друзів, а пізніше — замотеличених героїв "таборових держав", моїх запеклих ворогів. Буває і таке!). Отже, я підходжу до своїх речей простіше.

Але один професор написав був цілу статтю про "Тигролови", назвавши їх "Поемою всепереможного оптимізму". Це виглядає на правду (тобто його щирість виглядає на правду), бо цей професор належить до табору моїх політичних супротивників, і якщо здобувся на такий комплімент, то, мабуть, це щиро. То тим більше, якщо це "поема всепереможного оптимізму", варто розповісти про її оригінальне народження.

І, нарешті, щоб закінчити цей вступ, таке: є істина, що кожен мистецький твір, вийшовши з рук майстра в люди, вже йому, авторові, не належить. А належить загалові. На цій підставі я із спокійною совістю смію твердити, що забираю слово про власну книгу вже як стороння, не зацікавлена людина. Власне, тішу себе цим, бо було б мені дуже прикро, коли б хтось сказав, що я тут переслідую якісь вузькі авторські інтереси.

І вже зовсім останнє в цьому уступі: колись славний український письменник, не менша величина за Бласко Ібаньєса, світлої пам'яти Юрій Яновський, дружбою з яким і товариськими впливами якого я буду завжди гордитися, сказав про свою письменницьку мрію приблизно таке: "Я мрію про таку письменницьку удачу — написати таку книгу, щоб її читали всі і щоб навіть пастухи носили її в торбі з хлібом".

Я теж про це мрію. І буду завжди мріяти. І ця мрія дуже тяжка для осягнення. Але сьогодні, по дуже великому життєвому досвіді, я міг би зробити маленький додаток, а саме: буває так, що книга для самого автора стає більше, аніж хліб, сам процес її приходу стає для автора рятівничим колом серед розбурханого океану смерти. І якраз тому вона, книга, має печать... поеми всепереможного оптимізму.

Парадокс?

Подібне.

1

Якось ми лежали з Аркадієм Панасовичем Любченком у Моршині під смерекою на моховинні проти осіннього сонечка і "загоряли". І розмовляли про війну, про партизанку, про політику та й з'їхали, як і належиться, на літературу... Це було в жовтні 1943 р. Любченко жив тоді у моршинській оселі у великому почоті, як князь. Я з ласки тодішнього УЦК, як утікач із Сходу, опинився теж у Моршині, а конкретніше, у Моршинській відпочинковій оселі УЦК, для ремонту. Тут ми з Любченком і зустрілися, не бачившись яких 10 років. Якби я писав взагалі мемуари, я б конче згадав про тих, що прибули до Моршина разом зі мною, теж утікачів із Сходу, цікавих і незабутніх для мене людей, таких, як інж. Кирило Осьмак (пізніше загинув в УПА), мистець-маляр Живаго і багато інших. Але я про це напишу колись окремі спогади. Так само, як і про все моршинське тодішнє "курортне" суспільство (що жило в оселі і в селі) та приїжджих гостей зі Львова, представників літературного і малярського і взагалі мистецького світу, що постійно в Моршині оберталися. Мої зустрічі і спостереження могли б бути цікавими. Але про це іншим, може, разом.

Отже, лежали ми під смерекою і розмовляли про літературу, про поезію. Хоч і кажуть, що "коли гармати стріляють, тоді музи мовчать", але ми були далеченько від фронту. Та й, мабуть, належали ми до того покоління, якому судилося цю істину спростувати, зробити з неї, приміром, такий перефраз: "Коли гармати стріляють, тоді музи кричать". Або — "Коли люди воюють, то музи теж!". Чи щось у тім роді. Любченко змусив мене читати вірші і це, власне, після читання він говорив про музу щось у згаданому дусі. Я йому читав "Гуляй-Поле", що саме перед тим народилось. З поезії з'їхали на прозу. І тут я, щоб під'юдити цього талановитого письменника-прозаїка, сказав йому безапеляційно, що

збираюся написати роман або повість, а не якусь там збірку новел. Це було напівжартома.

Любченко почав кепкувати й відраджувати мене від марної трати енергії, бо, мовляв, проза — це окремий жанр, тяжкий, треба покликання окремого, а ваше, мовляв, покликання — це поезія. Тоді я, щоб переконати його таки в серйозності заміру, експромтом виклав йому сюжет майбутньої книги. Це був пізніший сюжет "Тигроловів" у точності. Але все одно я його не переконав. Та й справді: від задуму до виконання — дистанція колосальна. Він сміявся від усієї душі з такого зухвалого і блюзнірського, на його думку, заміру — писати повість чи роман. На тому ця весела розмова і скінчилася.

2

Минув якийсь час. Золота осінь того року одійшла. Від неї лишилися, мабуть, тільки моршинські малярські етюди Святослава Гординського, які (етюди) я мав приємність бачити ще невисохлі, в етюднику, і заздрити маляреві, що він має і фарби, і всі інші причандали, і можливість присвячуватися етюдам, а я не маю "ніц". Але це була суто мистецька заздрість, скоріше — жаль. Дні ставали все тривожнішими, хоч, здавалося, тривожнішими їм уже й нікуди було далі бути. Із сходу підсувався фронт, а попереду котилися хвилями валки нещасних людей, утікачів у невідоме,— жорства розтрощеного у військових буревіях нещасного народу за те, що мав відвагу не хотіти ні одного, ні другого напасника. Життя їм дало до вибору лише — де краще вмерти, лишивши дуже мало шансів на те, щоб жити. Смерть гналася за нами назирці і чигала нас і там, куди ми бігли. Озброєний "геренфольк", що ще так недавно так парадно марширував на схід, тепер заломлювався на тому сході і через те був подразнений і лютував у запіллі. В генерал-губернаторстві відбувалися повішення та розстріли різного ненадійного елементу, або замішаного в українську національну партизанку, або просто, на кого впало неласкаве перелякане око нефортунного і ніким нешанованого "визволителя". В огонь тієї люті доливали оливи ще й совєтські партизанські рейди та операції диверсійних парашутних груп,

що то тут, то там пускали військові ешелони під насип. Розплачувалося за це мирне населення. На цьому тлі особливо хистким і ненадійним було становище утікачів із сходу. Життя їхнє було дуже відносне — це ж було не життя, а постійне чекання якоїсь неминучої катастрофи, що ось-ось могла статися: кожну хвилину, кожну мить, удень і вночі. Життя приречених. І дітися нікуди. Для мене таке життя, таке пасивне чекання обуха було нестерпним; крім того, земля наша скінчилася і далі ходу не було, не хотіло серце; через те мені дуже імпонували чутки про українську національну партизанку, про "ліс", і вся моя увага все більше заабсорбовувалася тим, як би до того "лісу" добратися, а вже там — із зброєю в руках — якось буде охотніше. Це, здавалося, був єдиний вихід на краю нашої землі. Проте це ж було не так просто. Мої друзі з націоналістичного підпілля, з якими (з деким) я встиг познайомитися тут, а декого знав ще "з дому", нічим не могли мені допомогти, бо коли доходило до діла, то виявлялося, що вони фактично самі не уявляли, як слід, в який же бік до того "лісу" йдеться. Через те замір мій у тім періоді не був зреалізований, здійснив я його трохи пізніше, разом з Кирилом Осьмаком та з Йосипом Позичанюком, який (останній) мене, так би мовити, змобілізував до "лісу". Але це було згодом. А тим часом події розвивалися без "лісу".

Та в самому Моршині нічого особливого не сталося, німці нікого не чіпали. Мабуть, таки, моршинська оселя була в упривілейованому стані. Теоретично воно так би й мусило бути,— в оселі жили вершки суспільства, нею опікувалися великі "гості" і була вона під охороною маєстату УЦК, тому мусила б бути найспокійнішим і найнадійнішим місцем у цілім генерал-губернаторстві.

Минали дні. Випали сніги. Все йшло гаразд. Лише ще до снігів випадково сталася пожежа — горів найкращий будинок моршинського курорту, саме той, в якому жив Аркадій Любченко. При тій нагоді я добре нагрівся, разом з іншими рятуючи різне майно. І мушу признатися, було досить весело — рятувати різну непотріб на пожежі, що сталася під час війни, але зовсім не від війни, не від авіабомби чи тяжкого гарматня, а так собі, ніби знічев'я, ніби розваги для. Любченків

літературний доробок, його архіви і все письменницьке "добро" "не постраждало. Але ця пожежа була своєрідним мементо, що навіть в оселі УЦК ніщо не гарантоване від найнесподіваніших несподіванок.

3

Одного холодного і сніжного дня я йшов по моршинській головній вулиці, далеченько від оселі, повертаючись від сільського голяра. Була обідня пора і я, власне, чимчикував до оселі обідати. Та пообідати в оселі більше мені не судилося. На вулиці десь взявся і заступив мені дорогу п. Скорупський, молодий початкуючий поет, він же й секретар гмини. Він був блідий, переляканий. "Пане письменнику! Зайдім на хвилинку до мене", — потягнув він мене, тим часом озираючись на всі боки. Це було близько його хати. А коли ми опинилися в його мешканні, він мене ошелешив, як довбнею:

— Тільки що гестапо заарештувало Любченка... І пошукують за "другим редактором з Харкова".

Маєш! Це було 18 листопада 1943 р.

У п. Скорупського не було сумніву, що питали якраз про мене, тому він і кинувся шукати мене, щоб попередити. У мене теж не було сумніву, бо "редакторів з Харкова" на той час у оселі було тільки два — Любченко й я. Та як би там не було, я вже не мусив би йти до оселі пересвідчуватися, чи це саме за мною шукають. Треба було щось придумувати. Так, як я фактично в Моршині нікого не знав, я був безпорадний. Але справу "щось придумувати" взяв на себе п. Скорупський, чого я ніколи не забуду й буду завжди йому вдячний.

До вечора пересидів я в мешканні Скорупського, курив знамениті "Махоркові" одну за одною, поки він десь ходив. Не можна сказати, щоби я дуже хвилювався, хвилювалися "Махоркові", чомусь горячи несамовито швидко. Я бачив багато смертей і не боявся раптом умерти

теж, лише мені страшенно не хотілося теліпатися на мотузці. Бо ця мода, заведена німцями для "унтер-меншів", мені страшенно не подобалася. І треба сказати, що видиво, яке раптом устало перед очима й уперто не хотіло сходити з екрана свідомости — це були шереги повішених на гілляках, яких я так набачився від самого початку окупації України німцями. Я прекрасно розумів, що якби я потрапив в руки гестапо, то шансів на звільнення уже не було б, бо хто б став з них бавитися у справедливість,— "редактор з Харкова", звідки німці так ганебно втекли, репресований совєтами за політику, а значить політично активний, зв'язаний з націоналістичним підпіллям, жодних заслуг перед "геренфольком", крім одного поважного конфлікту ще по той бік Дніпра, у висліді якого фельдкомандант Б-р замало не повісив того бідного "редактора"... До того ж — хто б авторитетний тут за мене заступився, щоб рятувати? Та й хто має таку силу — рятувати з рук Гестапо тих, кого воно схопило? Ні, перспектива рішуче зла. Я вже страшенно шкодував, що був мало енергійний у пошуках шляху до "лісу"...

На смерканні повернувся п. Скорупський, що десь бігав і щось шукав. Тепер ми мали кудись іти. При тій нагоді він розповів мені, як наш приятель п. Дмитро Штикало в момент арешту Любченка, почувши, що шукають ще одного "редактора з Харкова", вихопився з оселі і, хоч і не був редактором "з Харкова", а тільки зі Львова, кинувся в ліс і там блукав до вечора, і нарешті повернувся знову до оселі, забрьоханий у снігу по саме нікуди. А блукав він так у самих ботиночках і випрасуваних штанях і притому, здається, й не простудився. Так було гаряче. Тут треба зазначити, що п. Штикало належав до націоналістичного проводу, а все ж не знав шляху до партизанського "лісу", а побіг у звичайний, що навколо Моршина.

Скорупський мене повів не в ліс, а в напрямку до оселі. В пітьмі ми кудись завернули — й опинилися в будинку... дирекції оселі. В тім будинку мене заведено до маленької, затишної і гарної кімнати і сказано, що отут я маю мешкати. Ховатися тобто. Нікуди не ходити, сидіти тихо, а там, далі, буде видно. І ще сказано, що зі мною матиме до

діла інженер Б... На тому місія Скорупського скінчилася і він зник. Я залишився сам.

Гарна кімната, гарне ліжко, писемний стіл, стільців аж три, гарна кафельна грубка з газовим опаленням і — тихий жах. Невідступний, повзучий, підлий, що повертає голову все в один бік — до вікна, на вулицю, і змушує серце й душу на найменший подув вітру реагувати, боляче, моментально, по-звіриному. Кожен крок десь у будинку чи то на сходах, чи на горішньому поверсі шарпає нерви всі зразу. Особливо, кожен рип зовнішніх (вхідних) дверей. Та ще коли людина в такій маленькій, герметично закритій кімнаті, як у мишоловці! Я належав до тих людей, що виросли в полях і лісах, у широких степах і органічно не переносять тісних помешкань: почуваються психологічно в них, як упіймані в клітці. Та ще по довгих роках тюрем! Але куди ти дінешся?!

Вікно передбачливо завішене густою тяжкою гардиною, але що з того? Тужно, тоскно, тривожно. І страшно шкода Любченка. Вже ввижається картина, як ця шляхетна людина вже теліпається десь на мотузці, перелицьована смертю до невпізнання, на якомусь брудному перехресті Львова, перед юрбою... Згадалася сонячна година, коли ми лежали під смерекою... Згадалась розмова... І тут я пригадую свою обіцянку Любченкові написати роман...

І я вхопився за це, як топлений хапається за соломинку. Ця рятівнича соломинка: втекти від усього цього жаху, заглушити настирливе і підле чекання смерти, втекти в інший світ! Геть звідси! Подалі, в життя, на неосяжну волю...

Колишній задум, викладуваний жартома, тепер бурхнув на мене повінню. Це шлях утечі! Але в мене не було паперу...

По якомусь часу обережно постукано в двері. Я повагався хвилину, але за дверима голос вимовив прізвище інженера Б. і я повернув ключ у дверях... Увійшла чорнява, досить молода, інтелігентна людина, добре

зодягнена, але без капелюха і пальта, значить мешкає тут, в цьому ж будинку. Ми познайомились. Це був сам інженер Б., про якого я чув, але ні разу не бачив. Він інженер всієї моршинської оселі. Це я його молитвами опинився тут. Він прийшов поінформувати мене, як користатися газовим опаленням, як поводитися, щоб ніхто не помічав, що я тут є. Поінформував, що це будинок управління курорту, та зараз у нижній кімнаті ніхто не живе і не працює. Лише в горішньому поверсі живе він з родиною та ще хтось свій. А ще попросив: в разі чого, то мушу пам'ятати, що я опинився тут сам, просто заховався та і все. І спитав — чи, може, я чогось бажаю. Я подякував за все і попросив паперу! Побільше паперу! І чорнила. І пер чи олівців. І більше нічого. Та ще спитав, чи я можу вночі тут працювати, звичайно при притемненому світлі, бо думка про наступну ніч, звичайно тривожну і безсонну, бентежила мене, але це не головне — головним було, що в грудях моїх горів вогонь, який перед цим спалахнув, — вогонь несамовитого бажання втечі від божевільної напруги нервів в інший світ.

— Можна... — відповів інженер нерішуче. Повагався. Посміхнувся:

— Майте на увазі, що якраз насупроти цього вікна знаходиться будинок поліції... А поліція, ви знаєте, кому підвладна...

Он як! А інженер ще подумав. Посміхнувся. А тоді махнув рукою:

— Добре. Працюйте. Це будинок управління, і світло у вікнах — це річ нормальна. Проте все-таки гардини не відслоняйте, а лампу затінюйте...

По якомусь часі інженер приніс мені купу чистого паперу (листи з зошитів, цілі зошити, пачки доброго паперу, — словом, все, що знайшлося в його хаті), приніс чорнило і ручку, приніс жменю олівців. І... кілька пачок "Махоркових"! Милий, симпатичний інженер! Я зворушливо потис йому руку.

Коли інженер пішов, я зразу ж гарячково взявся до роботи. Ніколи я в своєму житті так не працював. Я забув про все. До того, абстрагувався від дійсности, щоб якби раптом у дверях з'явився вістун і повідомив, що тепер от ідуть забирати "другого редактора з Харкова", я б не зрозумів і вигнав би вістуна з хати, назвавши його пришелепуватим.

Я працював цілу ніч і цілу ніч курив. І якби над ранок переступило поріг Гестапо, то воно б впало непритомне від диму.

Благословенні ті польські "Махоркові"!

4

Так я працював кілька днів.

Мені не треба було нічого вигадувати. Життя товпилося в моїй душі і виривалося, як Ніагара. Країну, про яку я писав, я любив, як свою другу батьківщину, хоч і потрапив у неї невільником.

Я люблю її людей. Я люблю її тварин, її зоофауну, орнітофауну, її флору — рослинний прекрасний світ (що тепер в уяві моїй був прекрасний особливо). Я знав ту фауну й флору, й географію, як, може, жоден професор, бо я ту географію пройшов власними ногами, а флору й фауну помацав не тільки власними очима, а й власними руками... Я не просто писав, — я жив! І упивався тим життям, повтореним з такою страшною силою, що перевищує силу реальності набагато разів. Так відтворюють життя тільки перед жахом його втрати. Але, живучи ще раз, живучи наново, я оминав жах. Бо того жаху тоді не було, бо смерть тоді була смішна і жалюгідна. І я хотів її й тепер зробити жалюгідною. Я хотів над нею посміятися, познущатися, скасувати її раніше, ніж вона познущається наді мною і скасує мене.

На загал мій почерк широкий, розмашистий. Але тут, перед фактом все ж малої кількості паперу, мабуть, від жаху, що того паперу не

вистачить, щоб усе умістити, мій почерк зробився таким економним, що й сам я дивувався. Перериваючи великі листки надвоє, до стандарту звичайного шкільного зошита, я списував ті аркушики з обох боків та ще часом і навхрест чи навскоси. Потім виявилося, що прочитати цей рукопис навіть самому авторові — це була проблема. Сторонній же взагалі ніколи б його не прочитав. Скоріше прочитав би давньоассирійські ієрогліфи.

їсти мені приносила дружина інженера, мила, надзвичайно симпатична жінка. Я нашвидку їв і знову брався до роботи. Або й їв, не перериваючи праці. На вулицю я не виходив перші дні ані вдень, ані ввечері. Словом, жив, як у камері самотнього ув'язнення.

Одного дня (третього чи четвертого) з'явився до мене помічник. Це був малесенький, три з половиною юрічний синок інженера. Він прийшов до моєї хати, оглянув мене, мій стіл і купу паперу.

— Вуйку! Що ти тут робиш?

— Пишу.

— Я хочу теж писати!..

— Добре!

Я його пустив до столу, підставивши другий стілець, дав йому грубий червоний олівець і дозволив йому "писати" на моїх вже списаних аркушах все, що він схоче. Лише ми уклали з ним умову, що він не може моїх аркушів ні дерти, ані брати з собою. Хлопчик малював на моїх списаних аркушах "коники" і все, що хотів.

Так ми писали книгу вдвох. Він приходив до мене щодня в надвечорові години і брався до роботи. Ставив мені якісь запитання, я йому щось відповідав, він ніколи не перепитував, очевидно, не надаючи

жодного значення моїм відповідям, а більше працював червоним олівцем, перетворюючи сторінки моєї повісті в щось неуявне. Але це мені не шкодило. А навпаки — присутність такого помічника надавала мені енергії: може ж, я пишу якраз для цього читача! Може, це єдиний найкращий читач і мій приятель з усього мого життя!

Так ми писали книгу вдвох.

Одного вечора, вірніше однієї ночі (десь по 12-й ночі), я вийшов на вулицю пройтися. Бо почав відчувати, що голова мені завертається.

Я поволі пройшовся по засніженій, залитій мороком вулиці, хапаючи п'янке свіже повітря. Мав уже повертатися до кімнати, як назустріч мені виринула з темряви якась постать.

— Добривечір, пане письменнику! — промурмотіла постать з відчутною посмішкою в голосі.

Я насторожився. Вирішив, що оце й крапка,— хтось мене підстерігав, стежив за мною і тепер от спіймав. А постать з тією ж посмішкою в голосі:

— Свій! Чи дозволите запросити вас до мене в гості?.. — підійшов близько — і я похолов. Постать була в уніформі працівника поліції та ще й з відзнаками начальника. А я вже з досвіду знав, як то робітники таких органів запрошують "у гості". Але смішлива іскра в голосі заспокоювала. Я пішов поруч з незнайомим, куди він мене вів. Ми перейшли дорогу, обійшли якусь будівлю й опинилися в освітленому приміщенні. Незнайомий відрекомендувався... Це був начальник моршинської поліції, п. Г-з, дуже вродливий і симпатичний з виду і поводження чоловік, зовсім ще молодий. А помешкання — це був будинок тієї поліції.

В помешканні поліції, в одній кімнаті, був прекрасний англійський більярд. І це господар запросив мене зіграти в більярд, розважитись.

Один погляд в обличчі цієї людини заспокоїв мене остаточно і сповнив цілковитою довірою. Це не був ворог, це був друг. І ми грали в більярд. Для знайомства випили по шклянці якогось вина. В розмовах п. Г-з не порушував жодної політики і взагалі не подавав виду, що знає, чого це я тут, та про те, що сталося в оселі.

Відтоді кожного пізнього вечора, коли нерви мої стомлювались над писемним столом, а помічник мій давно спав у себе десь безмятежним дитячим сном, перед тим змалювавши мені всі листочки, які встигав написати за день, я виходив із своєї келії й ішов до поліції — і грав у більярд. Всі поліцаї були добрими більярдистами, і коли начальник сам не мав змоги грати, бо не був приявним, то це не мало ніякого значення: кожного вечора неодмінно хтось був з поліцаїв, щоб скласти мені партію. Причому всі поліцаї, які грали зі мною, жодного уявлення не мали, з ким вони грають та ще так опівночі. Тільки раз один із них в запалі гри забувся й пальнув:

— Пане письменнику!..

Потім похопився, стушувався і після того не грав у більярд. Незручно було, мабуть, хлопцеві, що недотримав конспірації.

На чотирнадцятий день я закінчив свою книгу.

Це були "Тигролови".

Ще два дні перед тим мій помічник, допитуючись особливо настирливо (як слідчий), що саме я пишу, і, взнавши, що я пишу "книгу", поставив мені вимогу: написати і для нього. І щоб була цікава. Та ще й щоб була з малюнками. Я йому обіцяв. Думаю, що його прохання було не без маминої науки. Але це я так думаю тепер. Тоді — ні.

5

І от як я закінчив свою втечу в інший світ і вернувся назад (мушу сказати — з жалем вернувся), коли вірний і безмежно відданий Заливай подався навздогін за щастям, без належних шансів його догнати, але з безмежною вірою, що він його таки дожене, я здійснив ще й обіцянку моєму маленькому помічникові: я написав йому окрему книжку. Це була казка "Про лелек та Павлика-мандрівника".

І було це на п'ятнадцятий день моєї ізоляції, моєї втечі від гестапівських мисливців.

Пізніше ця казочка друкувалася в "Малих друзях", ілюстрована Судоморою. А ще згодом вийшла окремою книжкою в "Прометеї", вже ілюстрована самим автором.

Після закінчення праці дивний спокій опанував мене, вірніше, душевна зрівноваженість. Виходить, що я не тільки втік від гестапівських ловців, але (і це головніше!) я втік від страху, від почуття страху і вийшов зі стану імпасу. Я внутрішньо розгойдався, відродивши жадобу жити і віру в добро.

Свідомість доконання чогось важливого (може, й потрібного комусь, щоб той "хтось" теж міг утікати від психічної депресії в рятуючий життєрадісний оптимізм) тягла за собою свідомість довести ж цю справу до кінця. Бо народження книги в такому вигляді, як то виглядав мій рукопис, — це ще одна книга. Та я й не ставився до цього рукопису, як до книги. Для мене це була зовсім не книга, це було щось більше. Це було рятункове коло, яке мене так чудесно втримало на поверхні... На поверхні віри. На поверхні життя. На поверхні творчої, оптимістичної свідомости. На поверхні гордого людського спокою, якщо хочете, і тому — доведення цієї справи до кінця було великою внутрішньою потребою. Скріпити й увічнити це моє рятункове коло! Може ж воно й ще пригодиться! А ні — то все одно його не можна викидати, як викидав я все досі.

Треба було мені переписати рукопис на машині. Але в Моршині це було неможливо. Та й розумів я, що лишатися в такому малому селі — це було б безглуздя. Перебув потрібний період, щоб мисливці збились із сліду, а чи поки інтерес до мене втратив актуальність — і добре. А тепер треба взагалі пірнати в глибоку воду. Такою є велике місто. І я подався до Львова. Це було на шістнадцятий день. Рано, на світанку.

6

Переписати велику річ, на яких 400 сторінок машинопису, в тих умовах, які я мав (без грошей, без належних знайомств) у Львові, — це була неабияка проблема для мене. Я б сказав, що все це переписування — це був тяжкий іспит снаги і нервів, продовження пригодницьких походеньок.

Жив я, де прийшлося. Або, можна сказати, що я ніде не жив, я друкував.

Почав переписувати рукопис у одної випадково знайомої націоналістки-бандерівки, пані К. М-н. Чоловік її дозволив скористатися їхньою друкарською машинкою і кутком в якомусь закапелку. І от я, в тому закапелку, друкував цілі вечори й ночі.

Дозволити якомусь "вар'ятові" цілі ночі ляпати на машинці, викликаючи підозру в сусід, а головне — завжди наражаючись на ризик нічного контролю німецьких органів безпеки,— це вже саме з боку пані М. було виявом цивільної відваги. Можна з цього збагнути, яка ж велика пошана в цієї пані була до літератури! Ситуація ж (власне, почуття відповідальності та почуття масштабів можливої катастрофи) ще ускладнювалася тим, що це мешкання — це було не взагалі людське мешкання, а це був явочний пункт чи пункт зв'язку різної підпільної націоналістичної братії... З багатьма великими підпільними "рибами" я й мав там нагоду познайомитися, хоч і не уявляв точно, хто це, що це такі

от "риби", а думав, що це такі собі звичайні мирні обиватели, літературні знайомі пані М.

Там я познайомився вперше і потім коротко зійшовся з Йосипом Позичанюком. І це, власне, він дав мені тоді недвозначно зрозуміти, що я божевільний з таким моїм тут друкуванням, пояснивши, в чому суть.

Я забрав свою "дитину" в торбу, подякував пані за такий гарний закуток, де так зручно було друкувати ночами і навіть спати за машинкою, і пішов шукати чогось більш підходящого.

Мушу сказати, що я завжди подивлятиму тодішнє львівське українське суспільство, рівень його почуття національної відповідальносте та готовности ризикувати, якщо треба, для добра національної справи. Якби я шукав притулку тільки як отака собі проста людина, щоб прихилити голову, то, може б, мені було тяжче. Але як йшлося про допомогу літературі, про допомогу українському письменникові в його праці в таких драконячих життєвих умовах, то я зустрів те, чого я й не сподівався. Співчуття і допомогу. Хтось познайомив мене з родиною знаного львівського адвоката Р., пояснивши в чому річ, чого чоловікові треба. Того ж вечора мене було впущено в контору цього адвоката і зроблено мене її господарем на кожну цілу ніч. Кожного вечора стелено мені постіль на стільцях, ставлено на столику, поруч машинки, кухоль молока і щось із їжі, під машинку стелено згорнутого коца, щоб не торохтіла, вікна добре затуляно, — працюй, чоловіче!

І я працював. Ночами. Вдень, на жаль, працювати не міг, бо контора вдень урядувала.

І було мені дуже добре. Тільки безсоння валило мене з ніг. Я почував, що довго так не потягну. Бо, не спавши ночами, я не міг до пуття виспатися і вдень, бо таки ніде було. А стеленою мені постіллю не користався, бо ніколи було. А робота, як на зло, посувалася дуже поволі.

Поминаючи те, що рукопис був дуже вже записаний двома авторами, я ж ще мусив і виправляти його стилістично, вишліфовувати. Я вже боявся, що так і не кінчу справи — або звалюся з ніг від перевтоми, або одної ночі налетить гестапо чи поліція,— ану що тут таке торохтить ночами!? Подать сюди "Тяпкіна-Ляпкіна"! Виявилося, що написати річ зовсім легко, а от переписати її — це в сто разів річ тяжча. Мабуть, від тих днів (вірніше, ночей) мого переписування я страшенно не люблю переписувати сам свої речі на машинці.

Після яких 10-х ночей праці я надрукував лише яких 200 стор. машинопису. А це ж тільки половина. Просто — не видно краю цій стуканині. Голова ломиться. Хоч викидай усе. Вже я почав байдужіти і, можна сказати, заломлюватися. Перед простою річчю — перед утомою, перед неспроможністю все самому переписати. І почав ненавидіти свій твір.

Та, на щастя, виручила мене добра людина,— друкарка такої кваліфікації, якої я мало зустрічав у своєму житті. Це була п. Ц-к, дружина одного знаного українського журналіста зі Сходу.

Під мою диктовку вона мені переписала решту рукопису за два вечори. Це було щастя! Як все просто і легко! Це все мені коштувало яких пару сот злотих, що я їх мав щастя частково одержати яко гонорар з "Наших днів" за якусь річ, там друковану, а частково позичити.

Тоді саме було проголошено літературний конкурс "Українським видавництвом". Один примірник рукопису я віддав на конкурс. Один послав до "Вечірньої години", бо в успіх конкурсу не вірив, навіть не вірив, що він взагалі відбудеться в такий напружений час, коли все на колесах і має геть зірватися з якоря під натиском бурі зі сходу. А оригінал твору двох авторів — більшого й меншого — віддав одній знайомій для схову. Вірніше, лишив на пам'ять, бо глибоко був переконаний, що ані з тією знайомою панною (чи панією), ані з моїм маленьким помічником, ані з нашим рукописом, так славно і пильно нами записаним та змальованим, мені вже не судилося побачитись.

Сам я перейшов у підпілля. Сказати по совісті, долею свого твору я вже й не цікавився.

Мені тільки дуже хотілося, щоб Любченко вийшов на волю, щоб ми з ним зустрілися й я міг йому при тій зустрічі сказати: "От, бачиш! Як воно смішно буває!"

Ось так народилась книга — "Тигролови". І пішла тепер сама жити.

7

Поки моя книга робила початкові кроки, так би мовити, здобувала собі якесь місце на білому світі, я встиг з'їздити з транспортом медикаментів на Волинь, в УПА. Причому мушу тут сказати, що це було взагалі божевільне підприємство і божевільне було моє поступовання, що взяв у тому участь. Але я пішов на те свідомо і вийшов з того цілий і зовсім не жалію, ані про цю, ані про іншу дальшу участь в українському тодішньому безвиглядному, трагічному резистансі. Божевільність та зухвалість підприємства полягала в тім, що транспорт споряджався серед білого дня на Сикстуській вулиці і шансів на те, що він щасливо рушить з місця, було яких десять, а решта була за те, що все тут же і скінчиться, а учасники будуть перевішані на цій же вулиці. Перед тим могло ще бути трохи побитого скла, а може ще трохи продірявлених нацистських голів. Друга половина божевільности цього підприємства полягала в тім, що, поминаючи можливість кожночасної сутички з німцями, транспорт ішов на Волинь через територію низки польських сіл, збурених відплатною акцією, і треба було великого щастя та великої відваги, щоб крізь них дістатися до мети цілими. Та ще й повернутися назад! Але щастя і відваги не бракувало тим молодим і зеленим хлопцям, що я з ними рушив у таке плавання. Ті молодики були все-таки гідні всякого подиву. Та це все речі, про які треба колись окремо писати, бо це теми для книг, а не для побіжних нарисів.

Змінюючи часто місце мешкання, я нарешті перенісся до Турки. В Турці мене і знайшло видання "Вечірньої години" — "Звіролови". Той примірник, що дістався до моїх рук, я подер на дрібненькі шматки. Бо редактор осмілився вставити в текст свою одну фразу. А саме — в тому місці, де відбувається сцена прощання Григорія з Наталкою (після убивства начальника району), в найнапруженіший психологічний момент, в момент вияву почуттів, які не потребують жодних слів, редактор вставив фразу з уст ніби Наталки: — "То ти мене справді любиш?".

Це був такий несмак, такий брак почуття міри, що я подерся на стіну. Словом, редактор поставив кляксу. І тому я подер "Вечірню годину", як тільки міг, дрібно.

Тим часом ціла річ пройшла через конкурс і дістала першу нагороду.

Цю нагороду ми й "пропили" з Йосипом Позичанюком. Ставлю слово пропили в лапки, бо і я, і Позичанюк — непитущі та й хіба на таку премію розіп'ється? Ми пили маленькими келишками при черговій нашій появі у Львові, на квартирі Юрія Стефаника, де мали честь жити, оскільки господар гостив десь, доручивши цю хату нам.

Так вийшло, що премія якраз підіспіла до нашої умовленої ділової зустрічі. А головне, що та премія не пропала в метушні готування до близького опущення Львова всіма установами й самими німцями. Ми мали щастя.

Я цього "пропивання" премії за "Тигролови" ніколи не забуду. Не тому, що ми були п'яні чи що. Ба, ні з чого було бути п'яними. Ні, п'яні від горілки ми не були. А не забуду тому, що ніколи не забуду цієї людини. В той час, як усе панічно евакуювалося і тікало, коли все було зайняте думкою, як би вижити, як би врятуватись, як би вціліти, ця людина була опанована всеціло іншою думкою, думкою — як би перемогти? В трагічних і безмежно тяжких умовах — якось перемогти! Це людина

колосальної віри, колосальної волі і колосального життєвого оптимізму. І колосальної здібности інших тим оптимізмом заряджати. Все тікало, а ми сиділи в Юрковій Стефаниковій хаті, в хаті нащадка славного українського письменника, і зовсім про втечу не думали. Позичанюк саме був опанований ідеєю творення героїчного пісенного репертуару для партизанських відділів! Хіба не верх оптимізму?

Скориставшись з нашої зустрічі із тих щасливих вільних годин, що нам їх ще дарувало життя, він, помежи іншим ділом, або він, лежачи в ліжку, просив мене укладати слова, а сам пробував мелодії до них, звичайно, перебираючи всі старі, відомі українські мелодії.

Ще й зараз пам'ятаю слова однієї пісні, яку ми тоді уклали й якою дуже тішився Позичанюк. Це була пісня на мелодію старої кавалерійської — "Ой при лужку, при лужку". А початкові слова її були такі:

Ой над Дніпром, над Дніпром Встала чорна хмара, Де зростали ми разом, Як голубів пара...

Цю пісню Позичанюк поніс з собою до своїх відділів, але я вже не чув, як він там її співав.

Крім укладання пісень та деяких пропагандивних матеріалів, а головне — деяких проектів до деяких пізніших "великих" утворів, що сьогодні навіть забули, як і завдяки чому вони на світ народилися,— крім цих справ поважних, ще займалися при "пропиванні" премії за "Тигролови" ще деякими справами неповажними. А саме — ми умовляли одного вар'ята, що одного дня опинився в Стефаниковім мешканні і заявив досить рішуче і прямо, що він хоче переходити до більшовиків (які саме підходили до кордонів його повіту), ми умовляли його не робити цього. А як наші умовляння не мали успіху, ми пообіцяли йому, що він буде тяжко покараний у свій час. Не допомогло. Ми побажали йому щастя в житті, але тільки до нашої зустрічі. По тій зустрічі щастя

кінчається. Вар'ят знав, що до гестапо ми однак не побіжимо та й не повісимо його самі, поставив нам пляшку вина на прощання і видно було, що він дуже мучиться душею. Але... він остаточно і навіки втратив віру в Захід і його цивілізацію. Тому — "адьє"!

Обіцянки ми ще не виконали. Один і взагалі відійшов з життя, не дотримавши цього слова. Та я думаю, що обіцянку нашу ще можна буде виконати.

Для чого я це все згадую й яке це має відношення до "Тигроловів"?

А для того я це все згадую і відношення це має до "Тигроловів" те, що біографія цієї книги має такий пункт: за премію, заслужену цією книгою, я, сам того не підозріваючи, прощався з Йосипом Позичанюком, з людиною, яких усе-таки тоді в нашому суспільстві було не так багато. І він мені за мою книгу щиро тиснув руку.

* * *

Хай мені читач вибачить, але я ще хочу додати одну риску до характеристики цієї людини . Причому нагадую — людини з дуже тонкою психікою, дуже обдарованої інтелектуально, ліричної од природи, що, мабуть, ніколи нікого в життю не зарізала, ні вбила, і — одного з най-провідніших і наймаркантніших діячів нашого резистансу. Якось ми ночували в домі одного львівського купця. Просто нам не було де переночувати, і ми скористалися знайомством однієї людини. В Позичанюка була валіза, досить тяжка, але не велика. У мене тільки цератова течка. Повечеряли, і господарі вклалися спати. Ми теж збиралися до сну, як раптом на вулиці зчинився галас і стрілянина. Господарі посхоплювались перелякано, і заметушилися в смертельній тузі. Це напевно була гестапівська ревізія помешкань даного кварталу, чи облава, знову ж таки пов'язана з ревізією помешкань, як звичайно водилося. І от перспектива, що в хаті буде виявлено чужих людей без поліційного на те дозволу, увігнала господарів у непритомний переляк.

Позичанюк був зовсім спокійний. Він стояв лицем до вікна, що виходило у двір (але було зачинене), і пильно дивився в нього, ніби щось справді бачив. Лише руки йому, закладеш за спину, тремтіли. Він їх стискав з усієї сили, а вони таки тремтіли. Я дивився на ті руки і читав по них, який жах у душі цієї людини товчеться. І було мені трохи незручно за нього. Хоч самому мені страшнувато теж, але особливих причин аж до такого переляку я не бачив. Навіть при самому найгіршому.

Все це тривало, мабуть, небагато хвилин, той галас і стрілянина на вулиці. Довше тривало тягуче чекання наше на влом непроханих. Але гості не втомлювались. Поволі руки в Позичанюка перестали дрижати. Діти господаря, які теж були пробудились, знову уклалися спати. Нічого не сталося. Господарі пішли до себе і теж вляглися. Позичанюк одвернувся од вікна і посміхнувся до мене, підморгнувши на ту половину помешкання, де притихли діти й господарі. Руки його вже не тремтіли. Він постояв якусь мить, дослухаючись, знову посміхнувся і знову підморгнув, ніби глузливо. Мені було трохи незручно, що ж ти, чоловіче, посміхаєшся, коли сам ти такий боягуз? Він ніби прочитав мої думки,— все з тією ж посмішкою взяв свою валізу, поставив її на стілець і відімкнув... У валізі було помежи шматтям кілька гранат, кілька пістолів, література... 1 знову закрив валізу.

— Гм. Ну що б же ми робили в разі чого? — спитав я, зрозумівши і без того, в чому річ.

— В тім-то й вся проблема... Родина з малими дітьми — це тобі не ліс...

От чого в чоловіка тремтіли руки. Це людина з колосальною витримкою. Інший, піддавшись жахові і згубивши невтримність, вже наробив би дурниць, і на другий день плакала би ціла вулиця.

Ця зброя призначена була зовсім не для бою в хаті знайомих, а на подарунок товаришам у лісі. Але якби її знайшли — то вигинуло би тут багато народу. А ще більше вигинуло би, якби її ужити. Це справді був іспит характеру, совісті і ясності думки.

Другого дня, коли ми були вже під Миколаєвом і коли подарунок дістався вже за призначенням, Позичанюк признався, що це була найдурніша пригода в його житті, та що він зробив велику дурницю, взявшись перетранспортовувати те залізяччя. Ніби не було інших способів його доставити.

8

На провесні я зустрівся з Аркадієм Любченком після виходу його з в'язниці. Ми зустрілися у львівському шпиталі, де він підремонтовувався та відпочивав після "Гітлерового курорту". Перше, що сказав мені Любченко при цій зустрічі — це поздоровив з літературним успіхом. Та ще сказав, що якби ми були заклалися, то я, напевно б, парі виграв.

А коли я йому розповів, як же ж ця книга народилася, та що це, власне, він в усьому винен — не ходив би він до тюрми, то й було б усе в порядку, — він був щиро зворушений і щиро сміявся. Але вже інакше, як під смерекою.

9

Так що я мав-таки нагоду сказати своє: "От, бачиш! Як воно смішно буває!".

Окремо варто б вияснити, чому в "Тигроловах" багато галицизмів у мові. Це все-таки варте уваги. Дехто думає (а дехто говорив навіть у пресі), що це "згубний вплив галицького оточення на письменника". Ні. Галицизми до моєї цієї книги прийшли зовсім не з "галицького оточення", бо воно ще не встигло вплинути на мене після мого прибуття

зі сходу. Галицизми до моєї книги потрапили, як це не дивно, з Далекого Сходу. Вони потрапили разом з тією ніагарією життєвого матеріалу, вражень, спогадів, відчувань тощо, про яку я говорив, і вляглися разом з усім у цю книгу. Я вже колись розповідав у своїй публічній доповіді, робленій у Львові, а пізніше виданій окремою брошурою "Україна біля Тихого океану", про те, як я раз на базарі в Хабаровську зустрів двох старих переселенців — діда й бабу, як баба лаяла діда на увесь базар: "А най би тя шляк трафив!", бо коняка заступилася за голоблю і старезний дід ніяк не міг з тим дати ради. Це були переселенці з Поділля, з Гусятина, що 50 років перед тим прибули на Далекий Схід. Коли я, здивований і зраділий, що чую рідну мову, заговорив з лайливою бабусею, виявилося, що вони древні мешканці Далекого Сходу, Зеленого Клину, з Чорноберезівки, 16 кілометрів від Хабаровська. А ще виявилося, що обоє, і дід і баба, говорили чистісінькою подільською говіркою. Тоді я, здивований, запитав бабусю, як же це так воно трапилось, що вони вже півстоліття на Далекому Сході, мають армію дітей, невісток, онуків і правнуків, а не навчилися і досі говорити по-тутешньому. І тоді бабуся відповіла мені, зітхнувши:

— Хтозна ж... Як воно язик не наламується...

Відтоді я полюбив і цю фразу "Най би тя шляк трафив!", і всю цю подільську говірку з її "вьйо!" замість "но!" тощо. І без звучання цієї фрази і цієї говірки я собі не можу відновити в пам'яті Хабаровського базару, без образів цих двох селян, двох древніх переселенців з Гусятина. Ба, не можу згадати без звучання цієї мови й цілого ДеВеКа.

Але це ще не все. Це ще не галичани були. А я ж там мав галичан, і це вони позначилися на мовному колориті моїх далекосхідних днів і спогадів про них. Такими були люди, мої знайомі, друзі і товариші ще з Києва і Харкова, товариші праці, а потім товариші недолі, яких я зустрічав, або з якими був у концтаборах БАМЛАГу та в Комсомольську. Це — колишній головний редактор і начальник столичного українського видавництва молодечої літератури "Молодий більшовик" — Грицай... Поет Дмитро Загул... Письменник Кічура... Редактор центральної

далекосхідної української газети (під час українізації переводженої Скрипником!), а до того редактор видавництва при ЦК МОПРу — Дідушок, колишній УСуС... Професор Перегинець... Колишній кореспондент РАТАУ — Мельник, запроторений до Комсомольська за реваншизм... Останній хоч і не був галичанином, але так звик жартувати над своїм приятелем, чистої води галичанином, говорячи з ним завжди "на його рідній мові", що це ввійшло в нас у звичку (звичайно, без жодного злого наміру та злопихання, а так, у товариському достосовуванні один до одного).

Всі ці люди були тими, з ким я міг переживати втіху розмов на матерній мові з усіма її діалектами в далекій чужині та ще й у неволі. Тож нічого дивного, що на колорит моїх мовних спогадів лягли ці рефлексії. І вони зринули й під час писання книги в Моршині, за 13 тисяч кілометрів. Ті люди ніколи не випадуть з моєї пам'яті. Пишучи книгу, я хоч і не втиснув у неї їх, але я згадував про них, а в вухах, ЗВУЧАЛИ їхні голоси, їхні слова...

Ось звідкіля в "Тигроловах" галицизми. При другому виданні я їх майже всі повикидав. Але даремно. Нехай би було так. Бо ж "з пісні слова не викидають". Так ось з тими "галицизмами".

Це було б і все головніше з біографії "Тигроловів".

10

Кожен раз, коли я беру цю книгу до рук, я пригадую свого малесенького помічника, синочка інженера Б. — "Вуйку! Що ти тут робиш?.." Ні, це треба уявити, дорогі мої читачі!

Так книги взагалі не пишуться, як ми писали. Тож ми не книгу писали — то ми разом дурили смерть. І мені страшенно хочеться, щоб той рукопис якимось чудом уцілів десь і щоб колись потрапив до моїх рук. Я б його беріг, як реліквію. Мій помічник, напевно, ніколи про те не

згадає, бо просто не пам'ятатиме, не знатиме про це. Він зараз виріс і може, сам вже десь бігає в ролі "тигролова". Але я про те пам'ятатиму завжди. Як то часом смішно пишуться книги. Причому одна половина книги, червоним олівцем, написана на незрозумілій зовсім мові. Але я знаю, що в ній життєвого оптимізму, віри в людей і безмежної любові до них більше, аніж у другій половині, писаній химерним якимсь утікачем з того далекого, помічникові моєму незнаного, пекельного якогось "сходу". І було б мені шкода, якби вона безслідно пропала. Бо якщо говорити про поему всепереможного оптимізму, то вона була найбільшою мірою якраз там, у тій другій половині.

11

Ось так, дорогий читачу, часом народжуються книги.

* * *

Не авторський гонор і амбіції, не письменницькі мрії присвічували мені, коли я працював над цією книгою. То ж не ці почуття зринають у мені й тепер, кожного разу, коли мені нагадують про неї мої читачі, висловлюючи своє зворушення, свої подяки, свої привіти авторові. А кожного разу зринає з глибини моєї душі, з-під попелу еміграційної буденщини, з-під жорстви різних жалів, а може, й розчарувань почуття безмежної вдячності до тих людей, що мені їх послала доля на тім відтинку мого життєвого шляху. До тих людей, що виявили стільки хорошої людської доброти, стільки солідарності, стільки участливости до, зрештою незнаної їм, отакої собі сірої, досить старчачого вигляду, людини — люто цькованої життям утікача із сходу. Тепло цієї людяности нічим не можна виміряти. І його ніколи не можна забути, і це тепло мене гріє...

"Українські вісті", ч. 1, 2, 3, січень 1956 р.

Примітка

"Тигролови" редагував Василь Чапленко й він їх скоротив, змінив назву на "Звіролови", поробив інші зміни та поправки. Після смерті І. Багряного В. Чапленко помістив статтю в журналі "Нові дні" під назвою "Для кого потрібна критика?", в якій між іншим коротко згадав і І. Багряного та їхні взаємини. Як відповідь на ту згадку, в журнал надійшло багато листів до редактора "Нових днів" Петра Волиняка. Деякі з них, листи та роз'яснення від Василя Жураківського, Петра Волиняка, Галини Багряної та Василя Чапленка, поміщені в частині "Додатки" в другому томі "Тигроловів".

БАМЛАГ – табори Байкало-Амурської магістралі.

Геренфольк (нім.) – нація панів; арійська раса.

Гмина (пол.) – громада, найнижча самоуправна адміністративна одиниця в Польщі.

ДеВеКа (рос.) – Далекосхідний край.

Ібаньєс Бласко (1867—1928) – іспанський письменник, журналіст, громадський діяч-антифашист.

МОПР (рос.) – Міжнародна організація допомоги революціонерам.

УСуС – боєць Легіону Українських січових стрільців

Орнітофауна – царство птахів; розділ біології.

РАТАУ – Радянське телеграфне агентство України.